

PM 2 2016-12-14 SLUTLIG BEDÖMNING

Fråga om snedvridning av konkurrensen genom direkttilldelning i strid mot bestämmelserna om offentlig upphandling (otillåten avtalsförlängning).

Ett landsting har genom direkttilldelning "förlängt" tidigare upphandlat vårdavtal trots att avtalet löpt ut utan möjlighet till förlängning. Kontraktsvärdet uppgår uppskattningsvis till c:a 27 miljoner kronor.

Stockholms läns landsting har genom Hälso- och sjukvårdsnämnden (nedan Landstinget) beslutat förlänga ett sedan tidigare upphandlat vårdavtal om köp av tjänster för palliativ vård i sluten form (hospiceverksamhet) för barn och ungdomar. Avtalets giltighetstid har därmed kommit att utsträckas under längre tid än den ursprungliga upphandlingen medgav.

Vårdavtalet upphandlades 2009 för att avse perioden den 1 juni 2010 till och med den 31 maj 2014 med möjlighet till förlängning fram till och med den 31 maj 2016 (4+2 år).¹ Den 3 mars 2014 påkallade Landstinget avtalsenlig förlängning t.o.m. den 31 maj 2016, vilken bekräftades av leverantören.² Därefter kan enligt avtalet ytterligare förlängning endast komma ifråga om en överprövning i samband med en kommande upphandling skulle föranleda att nytt avtal försenas.¹

Någon sådan ny upphandling har ännu inte påbörjats. Vid sammanträde den 22 juni 2016 beslutade dock Hälso- och sjukvårdsnämnden godkänna en ytterligare förlängning av avtalstiden i det befintliga avtalet från 2009, från den 31 maj 2016 till och med den 31 december 2017.³ I ett inlägg i SVT-nyheterna⁴ uttalade sig ansvarige landstingsrådet enligt bland annat följande.

"[Han] menar att den största bristen ligger i att man i vissa fall förnyar eller förlänger avtal utan att en ny upphandling görs – 'Man gör ingen upphandling enligt lagen om offentlig upphandling utan man förlänger automatiskt år efter år tills man får tid och det är ju absolut otillåtet'".

Enligt det nu aktuella avtalet har leverantören rätt till en sammanlagd ersättning om c:a 14 miljoner kronor per år, exklusive lagstadgad mervärdesskatt (moms).⁵ Eftersom förlängningsavtalet avser en period av 19 månader kan det s.k. *kontraktsvärdet* av den direktupphandlade avtalsförlängningen uppskattas till c:a 22 miljoner kronor.⁶

Gällande rätt

Med offentlig upphandling avses förfarandet fram till och med tilldelningen av bland annat ett offentligt kontrakt med ekonomiska villkor som har slutits mellan en eller flera ekonomiska aktörer och en eller flera upphandlande myndigheter och som avser tillhandahållande av bl.a. tjänster. Karakteristiskt för ett offentligt *tjänstekontrakt* är således att leverantören mot ersättning ska åta sig att utföra tjänster för den upphandlande myndighetens räkning.

Upphandling av offentliga tjänstekontrakt regleras i lagen (2007:1091) om offentlig upphandling – LOU. Lagen har kommit till som en följd av bl.a. kraven på etableringsfrihet och fri rörlighet av

¹ Se "Avtal mellan Stockholms läns landsting Hälso- och sjukvårdsförvaltning och Ersta diakoni" av den 2 februari 2010. Se även Hälso- och sjukvårdsnämndens tjänsteutlåtande av den 12 maj 2016, dnr. HSN 2016-0799.

² Se "Förlängning av avtal med Ersta diakoni om Lilla Erstagården" av den 3 mars 2014, dnr. HSN 0902-0136 samt "Bekräftelse förlängning av avtalet med Ersta diakoni om Lilla Erstagården" av den 9 april 2014.

³ Hälso- och sjukvårdsnämndens beslut av den 22 juni 2016 (HSN §140/16), tredje att-satsen.

⁴ Se nyhetsinlägget "Våra upphandlingar bryter mot lagen" i SVT-lokalnyheterna, Stockholm den 28 november 2016 samt på webben: <http://www.svt.se/nyheter/lokalt/stockholm/rosdahl-m-erkanner-vara-upphandlingar-bryter-mot-lagen>

⁵ Enligt punkten 38 i avtalet har kontrakterad leverantör rätt till en fast ersättning motsvarande 80 procent av anbudets årsbelopp om 17 500 000 kronor (inklusive moms) samt en rörlig ersättning motsvarande 20 procent av samma belopp. Detta ger omräknat (17,5 x 0,8=) 14 miljoner kronor exklusive moms. Den rörliga ersättningen baserar sig på antalet utnyttjade vård dagar.

⁶ Upphandlingens månatliga värde uppgår till (14.000.000 ./ 12 =) 1.166.667 kronor. Det samlade beloppsvärdet för 19 månader uppgår därmed till (1.166.667 x 19 =) 22.166.665 kronor.

varor och tjänster enligt (numera) artiklarna 18, 49 och 56 i Fördraget om Europeiska unionens funktionssätt (EUF-fördraget) samt det s.k. klassiska upphandlingsdirektivet (2004/18/EG).⁷

Landstingskommunala myndigheter och beslutande församlingar utgör enligt legaldefinitionen i 2 kap. 19 § LOU sådana s.k. upphandlande myndigheter som obligatoriskt har att iakttå lagens bestämmelser. Företag som tillhandahåller aktuella tjänster utgör ”leverantörer” som ska lämnas möjlighet att delta med anbud eller intresseanmälan att lämna anbud (s.k. anbudsansökan).

Enligt unionsrättslig praxis ska en upphandling anses *påbörjad* vid den tidpunkt när den som upphandlar väljer vilken typ av förfarande som ska användas och avgör frågan om det föreligger en skyldighet att vidta en föregående uppmaning till anbudsgivning för tilldelning av kontraktet.⁸ Detta har i svensk nationell rättspraxis tolkats så att en upphandling ska anses påbörjad när upphandlaren utåt har tagit kontakt i syfte att anskaffa det som beslutet avser. I referatsfallet HFD 2013 ref. 31 har Högsta förvaltningsdomstolen angett bl.a. följande.

”Enligt Högsta förvaltningsdomstolens mening bör den tidpunkt när en upphandling har påbörjats sammanfalla med tidpunkten för när en upphandlande myndighets beslut kan bli föremål för överprövning. Av EU-domstolens avgörande i målet Stadt Halle framgår att denna tidpunkt inträffar när det stadium har passerats då rent interna överväganden och förberedelser görs inom en myndighet inför en upphandling. Ett upphandlingsförfarande får därmed anses ha påbörjats när den upphandlande myndigheten beslutat att inleda ett upphandlingsförfarande och detta beslut kommit till kännedom utåt genom att myndigheten tagit någon form av extern kontakt i syfte att anskaffa det som beslutet avser. Att inleda konkreta avtalsförhandlingar med extern part får anses vara en sådan utåtriktad åtgärd som innebär att upphandlingsförfarandet har påbörjats”.

Tjänster för hälsovård och socialtjänster utgör s.k. B-tjänster (kategori 25) enligt Bilaga 3 till LOU vilka oavsett värde ska upphandlas enligt de nationellt styrda bestämmelserna i 15 kap. LOU.

Ändamålet med regelverket om offentlig upphandling är att bland annat säkerställa den lagliga efterlevnaden av EUF-fördragets bestämmelser om etableringsfrihet och rörlighet mellan medlemsstaterna. Det har i 1 kap. 9 § LOU därför angivits ett antal unionsrättsligt grundade principer som oavsett upphandlingsförfarande ska iakttas vid offentlig upphandling. Däribland principerna om *likabehandling och ickediskriminering* samt *öppenhet (transparens)*, innebärande att alla leverantörer ska behandlas lika och ges möjlighet till sådan insyn att de i konkurrens med andra leverantörer kan lämna anbud på lika villkor.⁹

Bestämmelserna har utformats i syfte att bl.a. försvåra möjligheterna att vid offentlig anskaffning gynna eller missgynna vissa leverantörer på ett obehörigt och därmed konkurrenssnedvridande sätt. Härigenom skyddas skattebetalarna på sikt mot onödigt höga kostnader och motverkas korrupcion.

Bestämmelserna i LOU är generellt tillämpligt på alla åtgärder som vidtas av en upphandlande myndighet i syfte att tilldela kontrakt eller ramavtal avseende bl.a. tjänster.¹⁰

Enligt 1 kap. 7 § LOU behöver lagens regelverk dock inte tillämpas vid upphandling av tjänster från en annan upphandlande myndighet som på grund av lag eller annan författning har ensamrätt (s.k. rättsligt monopol) på att utföra tjänsten. Den omständigheten att en upphandlande myndighet tror sig veta att enbart viss leverantör rent faktiskt kan komma ifråga för leverans av aktuella tjänster (s.k. faktisk ensamsituation) medför dock inte undantag från huvudregeln att en annonserad upphandling ändå ska genomföras.¹¹

⁷ Europeiska rådets och parlamentets direktiv (2004/18/EG) av den 31 mars 2004 om samordning av förfarandena vid offentlig upphandling av byggtjänster, varor och tjänster.

⁸ Se EU-domstolens dom i *Stadt Halle* (C-26/03) EU:C:2005:5, samt i *kommissionen mot Nederländerna* (C- 576/10) EU:C:2013:510, p. 52 jämte där i övrigt noterad praxis.

⁹ De grundläggande principer som åsyftas följer numera av avdelning IV i Fördraget om Europeiska unionens funktionssätt - FEUF - tidigare EG-fördragets art. 28–30 och 43–55 EG.

¹⁰ Se 1 kap. 2 § jämförd med 2 kap. 13 § samt 15 kap. 2 § LOU.

¹¹ Se EU-domstolens dom av den 10 april 2003 i de förenade målen *Bockhorn Braunschweig* (C-20/01 och C-28/01) EU:C:2003:220 och i det efterföljande målet *kommissionen mot Tyskland* (C-503/04) EU:C:2007:432.

Om undantag från LOU inte kan göras tillämpligt ska upphandling genomföras enligt lagens bestämmelser. I sådant fall ska enligt huvudregeln i 1 kap. 9 § LOU förfarandet genomföras på ett likvärdigt och icke-diskriminerande samt öppet (transparent) sätt, med bl.a. iakttagande av de unionsrättsligt grundade principerna om ömsesidigt erkännande och proportionalitet.

Som regel föreligger det en obligatorisk skyldighet för upphandlande myndigheter att upprätta skriftliga förfrågningsunderlag samt, enligt 15 kap. 4 § LOU, offentliggöra sina upphandlingar genom annons i en elektronisk databas som är allmänt tillgänglig eller genom annons i annan form som möjliggör en effektiv konkurrens. Som exempel på *otillåten direktupphandling* anger lagförarbetena bland annat fall där den upphandlande myndigheten fortsätter att köpa från avtal som löpt ut och som saknar förlängningsmöjligheter.¹²

Vid upphandling av B-tjänster föreligger det enligt 15 kap. 3 § andra stycket jämförd med 4 kap. 5 och 7-8 §§ LOU undantag från denna skyldighet vid bland annat följande förutsättningar.

- värdet av det som ska upphandlas har ett *lågt värde* motsvarande 534.890 kronor¹³ – d.v.s. kontraktsvärdet understiger 28 procent av gällande tröskelvärde – eller om det föreligger *synnerliga skäl*,
- det är absolut nödvändigt att tilldela kontraktet, men *synnerlig brådska*, orsakad av omständigheter som inte kunnat förutses av den upphandlande myndigheten gör det omöjligt att hålla tidsfristerna vid öppet, selektivt eller förhandlat förfarande med föregående annonsering,
- det har vid en annonserad upphandling inte lämnats några anbud eller inte lämnats några lämpliga anbud,
- upphandlingen gäller vissa nödvändiga och brådskande kompletterande tjänster, eller
- upphandlingen gäller nya tjänster som består enbart av en upprepning av tjänster som tidigare varit föremål för öppen eller selektiv upphandling från samma leverantör och värdet av det nya kontraktet ingått i tröskelvärdesberäkningen av värdet av det ursprungliga projektet.
- det som ska upphandlas av tekniska eller konstnärliga skäl kan levereras av endast en viss leverantör.

Enligt 15 kap. 3 a § LOU utgör kontraktsvärdet det totala belopp som ska betalas enligt kontraktet och en upphandling får inte delas upp i syfte att kringgå lagens bestämmelser. Vid värdeberäkningen ska därför även beaktas direktupphandlingar av samma slag som har gjorts av den upphandlande myndigheten under räkenskapsåret.¹⁴

Möjligheten till undantag på grund av *synnerlig brådska* avser extraordinära fall. Bland annat måste omständigheterna kunna härledas till yttre förhållanden, d.v.s. till sådant som ligger utanför det område som den upphandlande myndigheten har kunnat förutse eller påverka. *Egenförvållad brådska* som uppkommit till följd av bristande planering hos den upphandlande myndigheten grundar exempelvis inte möjlighet till undantag. I kravet på oförutsebarhet ligger sålunda att förhållandena närmast ska ha *karaktären av force majeure*.¹⁵ Härutöver måste tidsnöden vara sådan att det har varit omöjligt att hålla fristen för ett annonserat förfarande. Vid upphandling av B-tjänster¹⁶ får denna frist bedömas från fall till fall, utifrån vad som framstår som *skälig tid*,¹⁷ varmed normalt anses tillräckligt med omkring tre veckors anbudsfrist.¹⁸

¹² Se prop. 2009/10:180, s. 188 (nederst).

¹³ Beloppsgränsen avser upphandling som har påbörjats 2016 och baseras på gällande tröskelvärde 1.910.323 kronor för den klassiska sektorn, se vidare regeringens tillkännagivande (2016:14) om tröskelvärden vid offentlig upphandling.

¹⁴ Se bl.a. Förvaltningsrätten i Linköpings dom av den 8 januari 2015 i mål 7380-14.

¹⁵ Se bl.a. Kammarrätten i Sundsvalls dom av den 26 augusti 2015 i mål 3209-14.

¹⁶ Vid upphandling av A-tjänster över tröskelvärdet uppgår motsvarande frist för en öppen annonserad upphandling, jml. 8 kap. 2 § jämförd med 5–6 §§ LOU, till lägst 40 dagar.

¹⁷ Se 15 kap. 9 § LOU. Fristen för vad som ska anses utgöra *skälig tid* ska bedömas med utgångspunkt i upphandlingens art, storlek och karaktär samt med iakttagande av de grundläggande principerna om bl.a. likabehandling och ickediskriminering. I praxis har frister på mellan två och fyra veckor ansetts utgöra skälig tid – se prop. 2009/10:180 I, s. 347 och prop. 2006/07:128 1, s. 432, se även prop. 2001/02:142 s.99 och prop. 1999/2000:128 s. 25 ff. och 39.

¹⁸ Se bl.a. Nämnden för offentlig upphandling (NOU) Årssammanställning för 1996, avsnitt 14.2, s 39 samt ärendebedömningar i fråga om Stiftelsen Baldersnäs (dnr. 1998/0166-26) och Göteborgs stad (dnr 1998/0160-26); se vidare RÅ 1999 not. 1 samt Länsrätten i Stockholms läns dom i mål nr. 4546-94 samt Länsrätten i Västernorrlands läns dom i mål nr. 99-04.

Enligt den s.k. *försiktighetsprincipen* i EU-domstolens fasta rättspraxis¹⁹ ska möjligheten till undantag från de regler som avser att säkerställa effektiviteten av de rättigheter som inom området för offentlig upphandling ges enligt unionsrätten tolkas restriktivt²⁰ och det ankommer på den som åberopar ett sådant undantag att bevisa de särskilda omständigheter som motiverar undantaget.²¹

När det gäller otillåten direkttilldelning har bland annat EU-domstolen uttalat att detta utgör den ”*allvarligaste överträdelsen av unionslagstiftningen om offentlig upphandling som en upphandlande myndighet kan begå*”.²²

I ett avgörande från december 2015 har Förvaltningsrätten i Stockholm lagt ett liknande förfarande, där Landstinget genom otillåtna avtalsförklaringar direktupphandlade hemsjukvårdstjänster, till grund för att påföra Landstinget upphandlingsskadeavgift.²³

Landstinget hade 2014 slutit ettåriga ”Tilläggsavtal” avseende hemsjukvårdstjänster, trots att de ursprungliga grundavtalen löpt ut utan möjlighet till ytterligare förlängning. Det totala kontraktsvärdet av dessa avtalsförklaringar uppgick till 313,4 miljoner kronor. Till grund för direktupphandling åberopade Landstinget oklarhet om hemsjukvården skulle komma att överföras i primärkommunal regi, och att det därmed förelåg *synnerliga skäl* för direktupphandling för att tillsvidare säkerställa vårdens utförande. I domskälen angav förvaltningsrätten att möjligheten att använda direktupphandling vid *synnerliga skäl* är tänkt för sådana oförutsedda händelser som den upphandlande myndigheten inte har kunnat råda över. Brådska på grund av egen bristande planering medför exempelvis inte rätt att genomföra direktupphandling. I målet hade framkommit att Landstinget sedan i vart fall maj 2013 måste ha känt till att hemsjukvården inte skulle överföras i primärkommunal regi under 2015. Landstinget ansågs därmed ha haft god tid på sig att planera och genomföra en upphandling av aktuella tjänster innan avtalen löpte ut. Några *synnerliga skäl* för direktupphandling förelåg därmed inte, varför Landstinget dömdes att betala upphandlingsskadeavgift med det maximala beloppet 10 miljoner kronor.

Om en upphandlande myndighet har brutit mot de grundläggande principerna i 1 kap. 9 § eller någon annan bestämmelse i LOU kan en skadelidande leverantör ansöka hos allmän förvaltningsdomstol om att upphandlingen ska rättas eller att den ska göras om.²⁴

I de fall avtal redan uppkommit kan rätten, enligt 16 kap. 13 § LOU,²⁵ besluta att detta är *ogiltigt*, om det har slutits utan föregående annonsering och något undantag från kravet på annonsering inte visas föreligga.²⁶ Talan om ogiltighet måste dock, jml. 16 kap. 17 § LOU, väckas inom sex månader från det att avtalet slöts.

Allmän förvaltningsdomstol kan även på talan av Konkurrensverket besluta att en upphandlande myndighet som bland annat har slutit avtal på sätt som strider mot annonseringsbestämmelserna i LOU ska betala en särskild *upphandlingsskadeavgift*. En sådan straffavgift ska enligt 17 kap. 4 § LOU uppgå till lägst 10.000 och högst 10 miljoner kronor.²⁷ Avgiften får dock inte överstiga tio procent av det aktuella kontraktsvärdet.

¹⁹ Från senare rättspraxis se EU-domstolens dom i *kommissionen mot Italien* (C-157/06) EU:C:2008:530, p. 23.

²⁰ Avseende kravet på restriktiv tolkning, se EU-domstolens avgöranden i *kommissionen mot Spanien* (C-71/92) EU:C:1993:890, *Kommissionen mot Spanien II* (C-328/92) EU:C:1994:178 och *Kommissionen mot Italien II* (C-57/94) EU:C:1995:150.

²¹ Avseende bevisbördans placering, se EU-domstolens avgöranden i *Kommissionen mot Italien* (C-199/85), *Kommissionen mot Spanien II* (C-328/92) EU:C:1994:178 och *Kommissionen mot Italien II* (C-57/94) EU:C:1995:150. Från senare praxis, se även domstolens avgöranden i de förenade målen *Bockhorn-Braunschweig* (C-20/01 och C-28/01) EU:C:2003:220 och *Stadt Halle* (C-26/03) EU:C:2005:5, p. 46.

²² Se bl.a. EU-domstolens dom i *Stadt Halle* (C-26/03) EU:C:2005:5, p 37, i framförallt engelsk eller tysk språkversion; se även skäl 13 till Europaparlamentets och Rådets direktiv (2007/66/EG) av den 11 december 2007 om ändring av rådets direktiv 89/665/EEG och 92/13/EEG vad gäller effektivare förfaranden för prövning av offentlig upphandling.

²³ Förvaltningsrätten i Stockholms dom av den 10 december 2015 i mål nr. 13345-15, avgörandet har vunnit laga kraft.

²⁴ Se 16 kap. 4-6 § LOU.

²⁵ Rätten kan jml. 16 kap. 16 § LOU även förordna att ett avtal inte får fullgöras till dess att något annat har bestämts (interimistiskt förbud) men får enligt 16 kap. 16 § andra stycket LOU avstå från ett sådant interimistiskt förbud om den skada eller olägenhet som åtgärden skulle medföra kan bedömas vara större än skadan för leverantören.

²⁶ Rätten får emellertid, enligt 16 kap. 14 § LOU, besluta att avtalet trots allt får bestå om det skulle föreligga någon tvingande hänsyn till ett allmänintresse. Bevisbördan för sådant undantag åvilar den upphandlande myndigheten.

²⁷ Se Förvaltningsrätten i Stockholms dom av den 10 december 2015 i mål nr. 13345-15.

I rättspraxis har upphandlingsskadeavgifter som regel kommit att bestämmas till omkring sju procent av kontraktsvärdet²⁸ men en individuell bedömning ska alltid ske med beaktande av samtliga relevanta omständigheter.²⁹ Bland annat har upprepade lagöverträdelser som en upphandlande myndighet tidigare gjort sig skyldig till ansetts kunna medföra sådan försvårande omständighet som motiverar ett högre straffvärde.

Yttrande

Landstinget har beretts tillfälle att yttra sig över en promemoria med en preliminär bedömning som upprättats i ärendet, utan att inom anvisad tid inkomma med något svar.

Bedömning

Konkurrenskommissionen är en oberoende expertgrupp som uppmärksammar och motverkar fall där offentliga organ genom överträdelse av lag, genom subventioner eller genom att blanda samman myndighetsutövning med annan verksamhet snedvrider konkurrensen.

Landstinget är såsom upphandlande myndighet skyldigt att iaktta bestämmelserna i LOU. Såvitt framkommit vid utredningen har Landstinget beslutat förlänga sitt sedan tidigare upphandlade avtal avseende *palliativ barn- och ungdomsvård* trots att någon förlängningsmöjlighet inte längre föreligger. En beslutad tidsmässig avtalsförlängning utan stöd av gällande avtal innebär nytt avtal och ny upphandling. I detta fall har således direktupphandling genomförts av Landstinget.

Eftersom det s.k. kontraktsvärdet av upphandlingen uppgår till omkring 22 miljoner kronor kan det inte föreligga någon möjlighet till undantag på grund av *låg värde*.

Av utredningen framgår att det aktuella avtalet ursprungligen tecknades för att avse perioden fram till och med 2014 med möjlighet till förlängning fram till och med 2016. Landstinget måste redan 2014, i samband med att förlängningsklausulen utnyttjades, således ha känt till att ytterligare avtalsförlängning inte kunde påräknas. Myndigheten har således haft god tid för att hinna förbereda och genomföra en ny annonserad upphandling enligt lagens ordinarie bestämmelser.

Eftersom den tidsnöd som nu uppstått huvudsakligen beror på bristande planering inom Landstinget får denna vidare anses självförvållad. Det kan därmed inte föreligga någon möjlighet till direktupphandling på grund av *synnerlig brådska*. Något annat undantag från LOU eller från skyldigheten till annonserad upphandling kan heller inte göras tillämpligt i det aktuella fallet.

Som huvudregel skulle Landstinget därför ha genomfört ett offentligt upphandlingsförfarande där även andra vårdleverantörer givits möjlighet att lämna anbud. Genom att kringgå denna skyldighet har Landstinget brutit mot LOU och de grundläggande principerna om likabehandling och öppenhet (transparens) som ytterst följer av Sveriges unionsrättsliga åtaganden enligt EUF-fördraget.

Konkurrenskommissionen har i en tidigare utredning (se KKO 16-004) bedömt ett liknande förfarande där Landstinget också beslutade förlänga ett avtal utan stöd av en giltig förlängningsklausul. Sammanlagt har Landstinget dömts att betala 17,2 miljoner kronor i upphandlingsskadeavgifter för felaktiga upphandlingar sedan 2014.

Landstinget har uppenbarligen satt i system att direktupphandla avtalsförlängningar utan stöd av lag. Denna omständighet har tydligen varit känd av landstingets politiska ledning, utan att några åtgärder hittills vidtagits för att åstadkomma rättelse. Det finns därför anledning att rikta allvarlig kritik mot myndigheten.

²⁸ Se bl.a. Kammarrätten i Stockholm mål nr 5426-12, 5427-12 respektive 5452-12, Kammarrätten i Stockholm mål nr 7009-12, Kammarrätten i Stockholm mål nr 1305-12, Förvaltningsrätten i Linköping mål nr 1785-13, Förvaltningsrätten i Stockholm mål nr 1271-12, 1273-12 och 1281-12, Förvaltningsrätten i Växjö mål nr 286-12, Förvaltningsrätten i Luleå mål nr 2166-11, Förvaltningsrätten i Göteborg mål nr 13115-12, Förvaltningsrätten i Falun mål nr 2643-12, Förvaltningsrätten i Stockholm, mål nr 2916-13, 22373-12, 2922-13 och 2987-13.

²⁹ Se HFD 2015 ref. 69.